ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԼԸ. ՏԱՐԻ 1924 | Տարեկան 4 դոլ. = 1 ստերլինգ: | ԹԻՒ 11—12 ՆՈՅԵՄԲԵՐ—ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ԵՒԹԱՂԱԿԱՆՔ

(Շարունակութիւն:)

Գ.

ԵՒԹԱՂԻ ՀԱՐԱՁԱՏ ԳՈՐԾԵՐԸ ԸՍՏ ՌՈԲԵՆՍՈՆԻ

Zacagni լիակատար գործ մը հրատարակած ըլլալու զոհունակութիւնն ունենալու համար անտարակոյս Collectaneaի մէջ հիւրընկալեց ինչ որ իր գլխաւոր Ձեռագիրը (Codex Regio-Alexandrinus) կը բովանդակէր, նոյն իսկ Ὑπόθεσις-ները, որոնց անհարազատ ըլլալուն ինքն իսկ համոզուած էր: Այս հրատարակութեան մէջ ուրեմն Dobschützի հետ խօսելու համար was uns vorliegt, ist ein Sammelsurium verschiedener Hände (Euthaliusstudien, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1899, էջ 107): Եւթաղի քննադատներն զբաղեցան ի հարկէ մատնանշելու զանազան ձեռքերու արդիւնք այս խառնուրդին մէջ Եւթաղի իսկական գործերն ու Եւթաղի անունին վերագրուած կեղծ գրութիւնները. այս տեսակէտով անուրանալի է կարեւորութիւնը մանաւանդ Robinsonի ուսումնասիրութեան (Euthaliana 1895, Texts and Studies, vol. III, No. 3), որուն էական գիծերուն կարեւոր է մերձուստ ծանօթանալ:

Պէտք ենք նախ՝ կը գրէ Robinson, հաւաքելու քննել այն տեղեկութիւնները, զորոնք Եւթաղ անձամբ իր յառաջաբանին մէջ իր ձեռնարկած գործի մասին կու տայ. յետոյ հետազօտել թէ ներկայ ծանօթ կազմածին որ մասերը Հեղինակի իսկական բացատրութիւններուն հետ կը համաձայնին: Յայտնի է թէ Եւթաղ նախ խմբագրած է Պաւղոսի Թղթոց յառաջաբանը: Այս յառաջաբանը կը սկսի (Zac, 513) տեղեկութեամբ մը թէ

516-66
Գրադարան Բիբլիոթեկա ՀԱՍՀ ԳԱ

գործի ձեռնարկուած է պարզապէս հաւանութեան անսացեալ եւ հետեւելով հրամանին Հօր, զոր Եւթաղ πάτερ τιμιώτατε կ'անուանէ, որուն աղօթքուն է որ "ուղղեալ զմակոյկ բանին" պիտի դիմէ "յապահով եւ ի խաղաղ նաւահանգիստ". կը յաջորդէ Պաւղոսի կենսագրականը, որ կը փակուի յիշատակութեամբ տօնախմբութեան, զոր ամի ամի կը կատարեն հռովմայեցիք "ի զեղեցիկ եւ յարքունական ապարանսն". յետոյ յառաջ կը բերուի չորեքտասան թղթոց համառօտ բովանդակութեան շարքը. Թեսաղոնիկեցւոց Բ. թղթին կը կցուի Եբրայեցւոց թուղթը եւ Փիլեմոնի թղթոյն յառաջբերութեամբ — ուր կը տեղեկանանք թէ Ոնեսիմոս առ Տերտիղեաւ բարձաբեկութեան հարուածովք զվճիռ մարտիրոսութեանն ելից — կը փակուի թղթոց շարքը: Յաջորդող հատուածն ամբողջութեամբ պէտք է յառաջ բերել այստեղ.

Եւ այսպէս ամենայն գիրքս ազգի ազգի աւրինակս առաքինութեան ունին առ ի յաճումն. եւ ինչ ինչ համառաւտիւք վասն նոցունց ասասցի ի մէջ եւ զիւրաքանչիւր թղթոցն մի ըստ մինէ՝ նախ զգլխոցն դիր (τὴν τῶν κεφαλαίων ἔκθεσιν) կարգեսցուք, զոր ուրումն իմաստնոյ եւ քրիստոսասիրի ի հարցն մերոց աշխատեալ է: Եւ ոչ զայն միայն, այլ եւ զընթերցուածոցն հաստատեաւ որոշմունսն (τὴν τῶν ἀναγνώσεων ἀκριβεστάτην τομήν) եւ զաստուածեղէն կրոց վկայութիւնս (վկայութեանց) զդիւրացոյց զգիտուն (τὴν τῶν θείων μαρτυριῶν εὐαπόδεκτον εὕρεσιν) մեզէն իսկ արուեստախաւսեալ բովանդակեսցուք. որով երթեալ զհետ միատարր ընթերցուածոցն, դիցուք զայն առընթեր յետ իւրաքանչիւր մոյ մոյ յառաջաբանութեանցն (μετὰ τόνδε τὸν πρόλογον).

Ուրեմն յառաջաբանին պիտի կցուի անընդմիջապէս ցանկ մը՝ դիւրաւ գտնելու համար գրոց վկայութիւնները եւ յետոյ իւրաքանչիւր թղթէն յառաջ անջատօրէն պիտի զետեղուի ἔκθεσις κεφαλαίων. պայծառ է, դիտել կու տայ Robinson, թէ ինչ միտք ծածկուած է τὴν τῶν ἀναγνώσεων ἀκριβεστάτον τομὴν նախադասութեան ներքեւ, նոյնպէս որոշ է թէ այս խօսքերը նախընթաց թէ հետեւորդ նախադասութեան կը վերաբերին, թերեւս այս մթին տեղիքը վերջէն պիտի լուսաբանուի Գործք Առաքելոցի յառաջաբանին սա տողերուն՝ μετρίαις ταῖς τῆς ὀλιγομαθοῦς ἡμῶν ἀναγνώσεως τομαῖς (Z., էջ 405), որ ինչպէս քիչ մը վար պիտի տեսնենք հայ բնագրին մէջ եղած է "զընթերցուածոցն ընտրութիւնս": Դառնանք այժմ — կը շարունակէ Robinson — Եւթաղի վերջին գործին, այսինքն Գործք Առաքելոցի եւ Կաթուղիկէ թղթոց հրատարակութեան: Այստեղ յառաջաբանը կը բացուի ի մէջ այլոց հանդիսաւոր սա տողերով՝ "նոցա, որ զայնպիսի հրամանս տան, պարտ է հնազանդել եւ լինել նոցա սպասաւոր յամենայն ժամ յաւգուտ" եւ այլն. այս նախադասութեան կը յաջորդէ անմիջապէս պատմական սա հատուածը.

Նախ աւասիկ իմ իսկ զառաքելական գիրս տուն առ տուն (στιχηδόν, այսպէս B. M Add. 28.816, 22 մինչ կը տարբերին στιχηδόν, στοιχιδόν եւ στοιχηδόν ձեւերով) ընթերցեալ եւ գրեալ կանցեալ իբրեւ զաւանակ մի անվարժ նորուսումն ընդ անապատ եւ ընդ անկոխ ճանապարհ անցանել մտանել ի հրանանգս հրամայեալս: Զի ոչ զոք յայնցանէ որք աստուածեղէն բանին եղեն պատգամաւորք մինչեւ ցայսաւր գիտէի թէ վասն գրոցս այսոցիկ փոյթ յանձին կալեալ եցոյց զկերպարանս աշխատութեան, բանզի ոչ իսկ այնպէս յանդուգն եւ ժպիրն էի եթէ զայլոց (այսպէս BC) ջան վաստակոց յիս առեալ անխնայ թշնամանէի տկարութեամբ սակաւ գիտութեանս մերոյ զընթերցուածոցն ընտրութիւն դնս (μετρίαις ταῖς τῆς ὀλιγομαθοῦς ἡμῶν ἀναγνώσεως τομαῖς): Արդ վաղագոյն ի մատոյ, որպէս յառաջագոյն ասացի զգիրսն Պաւղոսի ընթերցեալ եւ անդէն առ նմին զգործոցս առաքելոց, միանգամայն եւ զկաթուղիկեայց թղթոցն առաքելոց զշաբաթ մի ողջ ջանացեալ այժմ առ քեզ առաքեցի. աղաչեմ յոյժ ընդունել մեղադիր ի վերայ երկոցուն յանդգնութեան իմոյ եւ ժպրհութեան...:

Քիչ ետքը դարձեալ կը կարդացուին սա տողերը.

Եւ ի մատոյ ենձ իսկ գլխովին, որ զգործոց առաքելոցն գիրս, միանգամայն եւ զթղթոցն կաթուղիկեայց մտաբերեցի ընթեռնուլ ըստ գլխոցն եւ ըստ տաղցն (յոյնը միայն κατὰ προοῳδίαν) եթէ որչափ պարտ իցէ ընտրել զգլխոցս եւ զտաղս եւ զատանել զմիտսն ի միմեանց մանր սանձ մատամբք (ἀνακεφαλαιώσασθαι καὶ διελεῖν τούτων ἑκάστης τὸν νοῦν λεπτομερῶς), որպէս հրաւ

digitised by

մայեցեր մեզ եղբայր սիրելի Ապանասիէ: Եւ զայս իմ առանց դանդաղութեան մոռադիւրութեամբ արարեալ տոռն առ տոռն (στιχηδόν) կարգեցի միանգամայն ամենեւին զյստակն ըստ իմում տկարութեան առ ի զարդարուն առնելոյ զընթերցուածն եւ առաքեցի առ քեզ կարծ ի կարծոյ ըստ իդիւրութեան առ ի զարդարուն առնելոյ զընթերցուածն եւ առաքեցի առ քեզ կարծ ի կարծոյ ըստ իդիւրքանչիւր կարգի յատրիենալ զանակառատոռն բովանդակութիւնն (κατ' ἀκολουθίαν ἐκθέμενος ὀλιγοστὴν ἀνακεφαλαίωσιν), նախ վասն որոյ Ղուկաս աւետարանիչ արար սկիզբն կարգելոյ:

Քանի մը տող Ղուկասի մասին եւ կը փակուի յառաջաբանը: — Այս ծանօթութիւնները նոր լոյս կը սփռեն Եւթաղի Պաւղոսի թղթոց մասին գրած նախորդ գործին վրայ: Կը տեսնենք որ Եւթաղ գիտակից էր որ հոն սկիզբ կը դնէր կարեւոր մասնագիտութեան մը, այսինքն Նոր Կտակարանի բնագիրը դիւրիմաց ընթերցուածի մը վերածելու համար կը ձեռնարկէր կարճ հատուածներու բաժնել զայն: Այս աշխատութիւնը զանազան ասութիւններով է որ կը բացատրուի՝ տոռն առ տոռն ընթերցեալ եւ գրեալ — զընթերցուածոցն ընթերցմունս — ընթեռնուլ ըստ գլխոցն եւ ըստ տանցն — տոռն առ տոռն կարգեցի միանգամայն ամենեւին զյստակն... առ ի զարդարուն առնելոյ զընթերցուածն: Իր նոր երկին մէջ նոյն ուղղութեան պիտի հետեւի Եւթաղ եւ միաժամանակ պիտի ջանայ տալ Գործք Առաքելոցի եւ Կաթուղիկէ Թղթոց իւրաքանչիւրին համառօտ բովանդակութիւնը: Կաթուղիկէ Թղթոց կցուած է աւելի կարճառօտ յառաջաբան մը, որ էական սա տողերով է որ կը փակուի.

Այլ ես տոռն առ տոռն կարգաւ զկաթողիկեացս թղթոցն ընթերցայց եւ զգլխակարգութիւնսն, միանգամայն եւ զաստուածեղեն վկայութիւնսն ըստ իմում տկարութեանս կարգեցից = ἐγὼ δέ τοι στιχηδὸν τὰς καθολικὰς καθεξῆς ἐπιστολὰς ἀναγνώσομαι, τὴν τῶν κεφαλαίων ἔκθεσιν ἅμα καὶ θείων μαρτυριῶν μετρίως ἐνθένδε ποιούμενος (Z, էջ 477):

Հոս ուրեմն գրութեան երեք մասերն են որ համառօտիւ կը յիշատակուին՝ բնագիրներու զանազան տուներու (հատուածներու, մասերու) բաժանումը, գլուխներու ամփոփոյթը եւ վկայութեանց բովանդակութիւնը կամ ցանկը: — Եւթաղի ձեռնարկին քանակն այսպէս Եւթաղի երկերէն իսկ արտացոլացընելէ եւ յիշեցընելէ յետոյ թէ Եւթաղի խօսքերով Պաւղոսի թղթոց Յառաջաբանին անմիջապէս պիտի կցուի վկայութեանց բովանդակութիւն (Z., էջ 14)՝ կ'անցնի Robinson տեսնելու թէ ներկայիս ինչ կը տրամադրէ մեզ Zacagnի հրատարակութիւնը.

(1) Μαρτύριον Παύλου τοῦ ἀποστόλου (Z. 535):

(2) Ἀνακεφαλαίωσις τῶν ἀναγνώσεων καὶ ὧν ἔχουσι κεφαλαίων καὶ μαρτυριῶν καθ' ἑκάστην ἐπιστολὴν τοῦ ἀποστόλου, καὶ ὅσων ἑκάστη τούτων στίχων τυγχάνει (Z. 537):

(3) Πρόγραμμα տասը տող (Z. 542), որ կը մեկնաբանէ գործածութիւնը սեւ եւ կարմիր թիւերու հետեւեալ վկայութեանց մէջ՝

(4) Ἀνακεφαλαίωσις θείων μαρτυριῶν (Z. 542), համառօտ բովանդակութիւն մը:

(5) Πρόγραμμα քսանեւվեց տող (Z. 548) որ կը մեկնաբանէ դարձեալ գործածութիւնը սեւ եւ կարմիր թիւերու հետեւեալ վկայութեանց մէջ՝

(6) Ἀνακεφαλαίωσις θείων μαρτυριῶν (Z. 549), ընդարձակ բովանդակութիւն մը, ուր վկայութեանց խօսքերն ալ կ'արձանագրուին:

(7) Παυλοῦ τοῦ ἀποστόλου ցանկ մը եւ ծանօթութիւն մը անոնց թիւի մասին (Z. 569):

(8) Ὑπόθεσις πρώτης πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῆς (Z. 570):

(9) Ἔκθεσις κεφαλαίων առ Հռովմայեցիս թղթոյն համար (Z 572):

Հարեւանցի ակնարկ մըն իսկ բաւական է — կը շարունակէ Robinson — ակներեւ ցոյց տալու թէ այս ցանկի մէջ Եւթաղի խոստացածէն շատ աւելի նիւթեր կան:

"Պաւղոսի վկայութիւն„ը (1) մասնաւոր ուսումնասիրութեան վերապահելով՝ Robinson կը ձեռնարկէ քննել նախ

"Բովանդակութիւն ընթերցուածոցն„ը (2): Գործք Առաքելոցի յառաջաբանին կից ալ կայ նմանաձեւ բովանդակութիւն մը (Z. 411), զոր Z. Cod. Regio-Alex.ի մէջ միայն կը գտնէ, իսկ Կաթուղիկէ Թղթոց յառաջաբանին կցուած նմանակերպ բովանդակութեան մասին կը տեղեկացընէ Z. թէ պահուած է միայն յիշուած եւ Cod. Crypt-ferrat.ի մէջ, իսկ in caeteris codd. desunt (Z 478). Նոյնը կը թուի թէ կարելի է ըսել նաեւ Պաւղոսի Թղթոց համար. ἀναγνώσεις ներու այս ցանկերն, ուրեմն, եւթաղեան ՁՁ.ներու շատերուն մէջ կը պակսին. տեսնենք — կ'ըսէ Robinson — անոնց բովանդակութիւնը.

"Ի Հռոմայեցւոց Թղթին ընթերցուածք (ἀναγνώσεις) ե, գլուխք (κεφάλαια) ժթ, վկայութիւնք (μαρτυρίαι) խը, տունք (στίχοι) ՁԻ„.

ընթերցուածք	գլուխք	վկայութիւնք	տունք
Ա.	4 (1—4)	9 (1—9)	242
Բ.	9 (5—13)	1 (10)	248
Գ.	3 (14—16)	26 (11—36)	185
Դ.	1 (17)	6 (37—42)	125
Ե.	2 (18, 19)	6 (43—48)	125

"տուն„երու յաւելումը կու տայ 125 փոխանակ 120ի[1]: Միեւնոյն հաշիւները կան նաեւ Պաւղոսի Թղթոց իւրաքանչիւրին ինչպէս նաեւ անոնց ամբողջութեան համար: — Այս ἀναγνώσεις-ը ոչ միայն շատ երկայն են, այլ նաեւ իրենց երկարութեան մէջ հետաքրքրօրէն անկանոն. ինչպէս Հռոմ. Թղթոյն բովանդակութեան վրայ նետուած թռուցիկ ակնարկ մը իսկոյն ցոյց կու տայ. այսպէս առաջին եւ երկրորդ ընթերցուածներու իւրաքանչիւրը կը բովանդակէ արդի Ս. Գրոց չորս գլուխները, երրորդ եւ չորրորդ՝ իւրաքանչիւրը մեր ներկայ գլուխներուն երեքը, հինգերորդը կը բովանդակէ՝ երկու գլուխ եւ այլն: Չեմ՝ կրնար — կը յարէ Robinson, — ըսել թէ ի՞նչ է այս երկայն ընթերցուածներու ծագումը կամ թէ ի՞նչ է անոնց հետապնդած նպատակը: Եկեղեցւոյ մէջ կարդացուելիք ընթերցուածներ ըլլալէ աւելի կը թուի թէ կը ներկայացնեն անոնք մեկնիչի մը բաժանումները. They look like the divisions of a commentator, rather than lections for reading in Church. Առաջին տեսութեամբ այնպէս կ'երեւի թէ այստեղ Եւթաղի յառաջաբանին մէջ խոստացած (Z. 529) ἀκριβεστάτη τῶν ἀναγνώσεων τομή խօսքը կ'ակնարկուի, որ հայերէնի թարգմանուած է "ընթերցուածոց հաճաստեան որոշմունք„ բառերով. բայց եւթաղեան ձեռագիրներու մեծամասնութեան մէջ այս բովանդակութեանց պակասը հակառակ է այս խօսքին, իրողութիւն է դարձեալ որ նոյներն ո եւ է ձեւի տակ չեն երեւիր հետեւող բովանդակութիւններու մէջ եւ ոչ ալ նոյն իսկ գլխակարգութեանց մէջ: Կարելի է որ Եւթաղի խօսքերը սխալ իմաստով մեկնուած ըլլան եւ հետեւաբար ἀναγνώσεις-ի այս բովանդակութեանց ներմուծումին առաջնորդած ըլլան անձանօթ խմբագիրը՝ կազմածի մէջ խրամատի երեւոյթ ունեցող բացը փակելու դիտումով: Այս վարկածը դնելէ յետոյ Robinson

[1] Ցոյնին այս սխալը, որուն անդրադարձած է Robinson, հայ հայ բնագրին մէջ, որ Z.ի մօտ (էջ 538) Ե. ընթերցուածին համար նշանակուած στοίχοι ՁԿԵ՛ (= versus CXXV) թուին դէմ ունի "տունք ՃԻ„ (= ՁԿ՛) որով կ'ունենանք պահանջուած 120 համագումարը:

digitised by

կը յանգի սա եզրակացութեան թէ ան այժմ խոհեմութիւն պիտի ըլլար այս ցան-
կերը Եւթաղի վերագրելու՝ հրաժարիլ՝ it will be wisest for the present to abstain
from attributing these tables to Euthalius himself.

Բովանդակութիւնը աստուածեղեն վկայութեանց (4): Գործք Առաքելոցի
վկայութեանց բովանդակութեամբ (Z., էջ 414) սկսելով Robinson իր հետազօտու-
թեան՝ նոյնին անհարազատութեան իբր ապացոյց յառաջ կը բերէ ոչ թէ սա իրողու-
թիւնը որ զրուցիւնս Եւթաղի գործածած բացատրութիւններու դէմ ունի πράξεις τῶν
ἀποστόλων անուանը ասութիւնը — խնդիր մը որ կրնայ խթանել վայրկեան մը մեր
կասկածը — եւ կամ որովհետեւ կը գործածուի ὁμοῦ μαρτυρίαι λά, մինչդեռ Եւթաղ
պիտի ըսէր ἁπᾶσαι αἱ μαρτυρίαι τῶν πράξεων λά, այլ հետեւեալ երկու հիմերը. նախ
որ այս զրուցիւնը մասնաւոր գործածութիւնը մը կամ արժէք մը չունի զրքի մը մէջ,
որ կը բովանդակէ արդէն ամբողջական բովանդակութիւնը թէ եւ դասաւորուած է Հին
Կտակարանի զրքերուն կարգաւ եւ ոչ թէ Գործք Առաքելոցի յաջորդութեան համաձայն.
երկրորդ անհամաձայնութիւններ ունի ընդարձակ բովանդակութեան հետ: Համառօտ
այս բովանդակութիւնը օրինակ Բ. Օրինաց զրքէն մէկ վկայութիւն կը բովանդակէ, իսկ
ընդարձակը ոչ մէկ վկայութիւն սա միակ պատճառով որ խնդրոյ նիւթ վկայութիւնը կը
վերագրէ, թէեւ վոիպմամբ, Ելից զրքին: Արդ համառօտ բովանդակութիւնը կը ներմուծէ
զայն նաեւ Ելից զրքէն առնուած վկայութեանց մէջ, այնպէս որ խնդրական վկայու-
թիւնը երկիցս կը կրկնուի: Ի՞նչպէս կ'ըլլայ ուրեմն որ — կը հարցնէ Robinson —
երկու բովանդակութիւններն ալ 31 վկայութիւն ունենան բովանդակ Գործք Առաքելոցի
մէջ: Եթէ հետեւինք Z.ի հրատարակութեան (էջ 420) կը տեսնենք թէ ընդարձակ բո-
վանդակութեան մէջ Թիւ 24 ամբողջովին կը պակսի: Այս պակասը Z. կը մեկնաբանէ
սա հիմամբ թէ նոյնը իրականին մէջ մասնակի կրկնումն է Թիւ 4ին եւ իբր այդ կը թուի
թէ նախապէս դրուած ըլլայ իբրեւ լուսանցագրութիւն բնագրին համապատասխան
տեղը: Բայց համառօտ բովանդակութեան խմբագրիչը բոլորովին անտեսած է զայն եւ
այսպէս կարողացած ներկայացընել միեւնոյն համագումարը, որ կայ ընդարձակ բովան-
դակութեան մէջ: — Պաւղոսի թղթոց վկայութեանց համառօտ բովանդակութեան վերջը
կայ պահուած ցուցակ մը տեղերու, ուստի այս թղթերը կը գրուին: Այս տեղերը կը հա-
մապատասխանեն այն տեղերու հետ, որոնք կը յիշատակուին պաւղոսեան թղթերու
ստորոտը: Կը յաջորդէ ուրիշ ցանկ մը, ուր թղթերը կը բաժնուին երեք կարգի, թղթեր
որոնք Պաւղոսի անունով միայն գրուած են, որոնք պաշտօնակիցի մը անունն ալ կը
կրեն եւ որոնք անանուն են, այսպէս Եբրայեցւոց թուղթը: Այս եւ այսպիսի տեսութիւն-
ներուն կը յարէ վերջապէս Robinson թէ այս մասնաւոր գրութիւններուն եւ ոչ մէկն
իրաւունք ունի Եւթաղեան ծագում պահանջելու՝ None of this matter has any
claim to a Euthalian origin. Այս համառօտ բովանդակութիւններուն հետ, զորոնք իբրեւ
անհարազատ կը մերժէ Robinson, կը մերժուին բնականաբար նաեւ «Յառաջա-
գիր»ները πρόγραμμα (3, 5), որոնք գրուած են պարզապէս մեկնելու համար բովան-
դակութեանց մէջ դրուած սեւ եւ կարմիր թիւերը:

Ἀνακεφαλαίωσις θείων μαρτυριῶν (6): Վկայութեանց այս ամբողջական բո-
վանդակութիւններն են որ Robinsonի կարծիքով կը մնան հարազատ գործեր
Եւթաղի (Z., էջ 415, 482 եւ 549) իբր իրագործում յառաջաբաններու մէջ տրուած
խոստումներու՝ there seems no reason to doubt that there are the genuine work of
Euthalius in fulfilment of the pledge given in his Prologues (էջ 18): Պաւ-

A.R.A.R.@

ղոսի թղթերու վկայութեանց ընդարձակ բովանդակութիւն կրկին թիւ ունի. թիւերու առաջին մասը կարմրագիր է եւ իւրաքանչիւր թուղթի հետ նոր կը սկսի, մինչդեռ երկրորդ թիւերը սեւ են եւ կը շարունակուին չորեքտասան թղթերու տեւողութեամբ՝ եւ ցոյց կու տան թէ որքան ստէպ մինչեւ նշանակուած կէտը միեւնոյն գիրքը Պաւղոսէն վկայութեան կը բերուի. այսպէս օրինակի համար Ա. Կորն. Բ. 16 տեղիքին համար ունինք հետեւեալ թուարկումը (Z. 556)

III. [νβ'] Ἡσαΐου προφήτου ις'

որ կը նշանակէ թէ Կորնթացւոց Ա. թղթոյն մէջ այս վկայութիւնը չորրորդն է եւ թէ Առաքեալն այժմ տասնուվեցերորդ անգամ է որ վկայութեան կը կոչէ Եսային, այսինքն երկու անգամ յիշեալ թղթին մէջ եւ տասնուչորս անգամ նախորդ Հռովմայեցւոց թղթին մէջ: Robinson կը շարունակէ. մեր քառակուսի փակագիծի մէջ անցուցած թիւը, Zacagnih ներմուծումն է, որ հիմնուած է նախորդ «Յառաջագիր»ին սիրալ ըմբռնումին վրայ. այս մասին երկու հարցում կը յառնէ. կրկին թուարկումը նախնական՝ն է եւ թէ Եւթաղ արդեօք անձնապէս գործածեց սեւ եւ կարմիր՝ երկու շարքերու միջեւ զանազանութիւն դնելու համար: Codex H-ի մէջ, կը նկատէ Robinson, կը գտնենք միայն առաջին շարքը բնագրին լուսանցքին վրայ, այսպէս Եբր. Բ. 13-ի դէմ ունինք

Ἡ ΗΣΑΪΟΥ — ΙΑ ΗΣΑΪΟΥ

որոնք կը համապատասխանեն Zacagnih ցանկին Ժ. եւ ԺԱ. համարներուն (էջ 563). վերջնագոյն ձեռագիրներու մէջ «Եսայեայ» բառին ստորեւ պիտի գտնենք ΚΓ եւ ΚΔ երկրորդական թիւերն ալ իբրեւ 23. եւ 24. յառաջբերութիւն Եսայեայ մարգարէութեան, որոնք կիրարկուած են Պաւղոսի թղթոց գրքին մէջ: Ուրեմն կը գրէ Robinson, կամ՝ պէտք ենք ըսել թէ Codex H-ի Եւթաղեան կազմածն տուած է մեզի շատ անկատար ձեւի մը տակ եւ կամ՝ պէտք ենք ըսել թէ երկրորդ թուարկումը Եւթաղեան շատ պարզ տարրագիր վրայ կատարուած բազմաթիւ կերպարարումներէն միւն է որ կը ներկայացնէ: Robinson-ի՝ այս վերջին երկրորդ ենթադրութիւնը աւելի բանաւոր կը թուի, զոր եթէ ընդգրկենք կ'եզրակացնէ՝ սեւ եւ կարմիր թիւերու զանազանումը իսկոյն կարելի կ'ըլլայ վերագրել Եւթաղի ժամանակին յաջորդող ուրիշ ժամանակաշրջանի մը (3, 5). if we accept it, the distinction of black and red numeration falls of course to a period subsequent to that of Euthalius himself (էջ 20):

Պաւղոսի թղթոց բովանդակութիւնը կը փակուի (6) երկու ցուցակով. առաջինը կու տայ (Z. 568 f.) թղթերու մէջ մէկը աւելի գործածուած վկայութիւններու թիւերը. քանի որ հաւանական է թէ վկայութեանց առաջին բովանդակութիւնը խմբագրողին գրչին եղած ըլլայ այս ցուցակը, there is no reason to assign it to Euthalius (էջ 20), իսկ երկրորդը (Z. 569) թղթերու տիտղոսներուն պարզ մէկ ցուցակն է, որ կը սկսի Τάδε ἔνεστιν Παύλου ἐπιστολαί. ἡ πρὸς Ῥωμαίους, κ. τ. λ. (= «Այս ինչ է ի գիրս Պաւղոսի թուղթք չորեքտասանք, Ա. առ Հռովմայեցիս» եւ այլն) խօսքերով, այս ցուցակն ալ կ'առնուանուի probably a subsequent addition (էջ 20): — Այս համառօտ գրութիւններուն կը յաջորդէ համառօտագոյն ծանօթութիւն մը սա գլխակարգութեամբ՝ Διὰ τί Παύλου ἐπιστολαὶ δεκατέσσαρες λέγονται (Z. 570) անիմաստ խօսք մը, իսկ ծանօթութիւնն ինքնին եւ ոչ իսկ նկատողութեան արժանի է, քանի որ յայտնապէս ներմուծում է

digitised by

եւթաղեան գործին մէջ, յար եւ նման «պատճառ»ներու (8), որոնք Աթանասի անկախաբար նաեւ Dobschütz (էջ 20):

Ἔκθεσις κεφαλαίων. — «Համարէն գլխոցն դիր» (Z., էջ 573). այստեղ կը գտնենք կը գրէ Robinson երկու գլխակարգութիւն, երկրորդն է հաւանականաբար նախնականը՝ κεφάλαια τῆς πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῆς παύλου ιθ՝, իսկ առաջինը ընդհանուր գլխակարգութիւն մին է բոլոր թղթերու համար and clearly out of place. Հայերէն Աստուածաշունչի Զօհրապեան հրատարակութեան մէջ կը պակսի այն եւ է թերեւս ամենապատշաճ. ահա խնդրական այս հատուածը՝ ἔκθεσις κεφαλαίων καθολικῶν καθ' ἑκάστην ἐπιστολὴν τοῦ ἀποστόλου, ἐχόντων τινῶν καὶ μερικὰς ὑποδιαιρέσεις τὰς διὰ τοῦ κινναβάρεως, որ է ըսել գլուխներէն ոմանք ունին ստորաբաժանումներ, որոնք նշանակուած են կարմրագիր. այս ծանօթութիւնը նկատողութեան առնլու ենք — կը յարէ Robinson — Գործք Առաքելոցի գլխակարգութեան նախադասուած ἔκθεσις κεφαλαίων τῶν πράξεων τῶν ἀποστόλων գրութեան հետ ունեցած կապակցութիւնն աչքի առաջ ունենալով: Անցողակի նկատել տալէ յետոյ հոս Robinson թէ գրութեան այս գլխակարգութիւնը կու տայ մեզի Գործոց արդէն ընդարձակուած տիտղոսը՝ կ'անցնի ἔκθεσιςի բնագիրն ամբողջութեամբ ներկայացընելու իր ընթերցողներուն. ահա այս բնագրին հայերէն թարգմանութիւնը, զոր առ այժմ կ'արտագրեմ

Զօհրապի հրատարակութենէն (էջ 224).

«Ի հարցն եւ ի վարդապետաց զաւրինակն եւ զպայման ընկալեալ եւ շահեալ, ծեռն ի գործ առնեմք ձիրագութեամբ (μετρίως) գլխակարգութեանս: Աղաչեմք հինել մեղադիր մերոյ յանդգնութեանս, որ կրսերքս եմք ժամանակաւք եւ ուսմամբ, յիւրաքանչիւր ումեք ի ձէնջ որ ընթեռնուցուք, աղաւթք վասն մեր ըստ մեզ գիշանեալ տիՀիցին (εὐχῆ τῆ ὑπὲρ ἡμῶν τὴν συμπεριφορὰν κομιζόμενοι) ձեր ուղղութեամբ: Եւ արդ դիցուք զայս ըստ պատմութեանն Դուկայ մատենագրի, սեւադեղով զգլուխն եւ ի կարմրադեղով զմասնաւորս մաւտ առ մաւտ առ նոսին զներքնաբաժինն նշանակեսցուք.»

Շեշտը բացարձակ ներդաշնակութեան մէջ է յառաջաբաններու շեշտին հետ, կը յաւելու Robinson, եւ սահուն ոճն ու յատկանշական ասացուածները (μετρίως, εὐχῆ τῆ ὑπὲρ ἡμῶν, συμπεριφορὰν) կը յիշեցընեն մեզ եւթաղեան ոճագրութիւնը. միակ լուրջ տարակոյսը սակայն ծայր կու տայ եթէ նկատի առնունք գրութեանս վերջին հատուածը, քանի որ մերժեցինք վերը վկայութիւններու սեւ եւ կարմիր թուերուն եւթաղեան ծագումը. իսկ հոս՝ հարազատ են անոնք: Պատճառ մը չկայ ի հարկէ չընդունելու որ Եւթաղ եթէ ուզէր, կրնար կարմրադեղ (κιννάβαρι) գործածել, քանի որ Եւսեբիոս ալ իրմէ առաջ գործածած է նոյնը իր Ժամանակագրութեան եւ Կանոններու ցանկին մէջ: Սակայն եւ այնպէս կը վճռէ Robinson, մենք բաւական պատճառ ունինք կասկածելու նոյնին եւթաղեան յառաջագայութեան մասին: Montfaucon իր Bibl. Coisl.ի մէջ (էջ 78 եւ այլն) տասներորդ դարու Ձեռագրէ մը մէջ կը գտնէ հետեւեալ հատուածը, որ Գործք Առաքելոցի եւ Կաթուղիկէ Թղթոց Հաւաքածոյի մը նախադրուած է. Ἔκθεσις κεφαλαίων τῶν πράξεων τοῦ Παμφίλου

որուն կը յաջորդէ «Ի հարցն եւ ի վարդապետաց զաւրինակն եւ զպայման» ծանօթ գրութիւնը: Այս գրութեան վերջին հատուածը սակայն ունի սա ընթերցուածը՝ τοιγαροῦν διὰ μὲν τοῦ ἄλφα καὶ βῆτα αὐτοτελῆ τὰ κεφάλαια, διὰ δὲ τοῦ ἀστερίσκου τὰς ἐν μέρει τούτων ἐχομένας ὑποδιαιρέσεις ἐσημειωσάμεθα, ուրեմն

A.R.A.R.@

սեռ ու կարմիր թիւերու խնդիր չկայ՝ այլ այբ ու բեմի եւ աստեղանիշի: Կարեւոր այս ընթերցուածին կը յաջորդէ առանց նոր գլխակարգութեան α΄. περὶ τῆς ἐξ ἀναστάσεως κ. τ. λ., որ է Գլուխներու բովանդակութեանց առաջին թիւը (Z., էջ 428). Robinson կը գրէ՝ զանազան նպատակներու համար Ձեռագիրներու մէջ աստեղանիշերու գործածութիւնը շատ ծանօթ է, այսպէս օրինակի համար Որոգինէսի վեցիչեանին մէջ. եթէ ընդունինք կը կցէ, որ ներքնաբաժիններն իրապէս աստեղանիշերով է որ զատուած էին եւ ոչ թէ կարմիր կամ սեւ գրերով, կրնանք շատ դիւրաւ մեկնաբանել այնուհետեւ այն տարբերութիւններն ու խառնակութիւնները, որոնք բազմաթիւ Ձեռագիրներու մէջ այս ներքնաբաժիններու առթիւ երեւան կու գան: Թուարկութեան Ձեռագիրներու մէջ տեսնուած զանազան եղանակները յառաջ բերելէ յետոյ, կը կրկնէ Robinson. Թուարկութեան մեթոդներու մէջ այսքան կարեւոր տարբերութիւններ թերեւս շատ աւելի դիւրաւ կը բացատրուին եթէ աստեղանիշերն համարինք ներքնաբաժիններու սկզբնական հարազատ ցուցանիշերը, եւ այս տեսութեան կը նպաստէ ներքնաբաժիններու յաճախագոյն մոռացումը: Ճիշդ է թէ ներքնաբաժիններու շարունակական թուարկումը միշտ բաւականաչափ չէր կրնար պաշտպան կանգնել գրչագիրներու անհոգութեանց դէմ, սակայն ակներեւ է որ աստեղանիշ մը աւելի դիւրաւ ենթակայ էր մոռացութեան եւ աւելի նուազ հաւանականութեամբ յետոյ վերագտեղուելու, քան ո եւ է թիւ: — Գործք Առաքելոցի 40 գլուխներուն կը հետեւի հատուած մը (Z., էջ 438), որ յոյն ձեռագիրներու շատերուն մէջ կը բացակայի, ինչպէս նաեւ հայ բնագիրներու մէջ: Ուրեմն there is no ground at all for connecting it with the original Edition of Euthalius (էջ 25):

Zacagniի բնագրին ներմուծումներն այսքանով չեն վերջանար Robinsonի համար, մասնաւոր գլխով (Further interpolations) իբրեւ կեղծ կը դատապարտուին Ἀποδημίαι Παύλου (Z., էջ 425) = "Ընթացք Պաւղոսի„, no one will, I think, be disposed to claim this piece for Euthalius (էջ 26) եւ Πλοῦς Παύλου... ἐπὶ Ῥώμην (Z., էջ 514) = Նաւարկութիւն Պաւղոսի ի Հռոմ, here (Պաւղոսի թղթոց վերջը) it is peculiarly out of place (էջ 27), ինչպէս նաեւ ուրիշ մանր գրութիւն մը, որ հայ թարգմանութեան մէջ անծանօթ է:

Տեսնենք այժմ թէ ինչպէս կ'արտայայտուի Robinson "Պաւղոսի վկայութեան„ մասին (1): Zacagni կը ծանօթագրէ թէ վկայաբանութիւնս մինչեւ Ἐσημειωσάμην ἀκριβῶς եւ այլն խօսքերը հեղինակած է այն Հայրը, որ Եւթաղէն առաջ Պաւղոսի թուղթերը գլուխներու բաժնեց, եւ այս պատճառով է որ առանց եւթաղեան նախորդ յառաջաբանի Ուրբինատ. Ձեռագրի մէջ կը գտնուի վկայաբանութիւնս եւ կ'անուանուի յառաջաբան չորեքտասան թղթոց Պաւղոսի: Robinson յառաջաբանի եւ վկայաբանութեան մի քանի հատուածները զուգադիր համեմատութեան դնելէ ետքը դիտել կու տայ թէ չափազանց անբմբռնելի պիտի ըլլար եթէ գրող մը, որ բացատրութիւններու այնպիսի մեծ առատութիւն ունի ինչպիսի է յառաջաբանին հեղինակը, իր սեփական լեզուն այնքան ստրկօրէն կրկնել ուզէր, եւ ոչ ալ միւս կողմանէ փոքրիկ հաւանականութիւն կայ կարծելու թէ վկայաբանութիւնս՝ յառաջաբանի խմբագրութեան մէջ գործածուած ըլլայ իրարմէ բաժնուած կարեւոր անջրպետներով: Վկայաբանութեան առեղի նոր գրութիւն ըլլալն ապացուցանելու համար գծուած ընդհանուր այս նկատողութիւններուն կը յարէ Robinson դեռ երեք գլխաւոր փաստեր. 1. Հոն՝ ուր — ex hypothesi — գրողն յառաջաբանէն նախադասութիւն մը փոխ կ'առնու՝ կու տայ

digitised by

մեզի յունիս 29ի համապատասխանող հռոմէական թուականը՝ "յառաջ քան զերիս կա-
ղանդացն յուլիս ամսոյ", քիչ ետքը սակայն կը գտնենք "յամենեանն յոռնի ... որ առ-
քեալն եւ իսկ էր ամսոյն": 2. Վկայաբանութեան τῷ κατ' αὐτὸν μαρτυρίῳ նախադաս-
ութիւնը՝ թեթեւագոյն բառը գործածելու համար, շատազանց խորթ է. եթէ նոյն իսկ
αὐτόνը Պաւղոսին վերագրենք կամ՝ Ներոնի, որ գրութեան առաջին տողին մէջ միայն
կը յիշատակուի. մինչդեռ յառաջաբանին մէջ "Եւ ապրեցայ ի բերանոյ առիւծուն"
առաջին պատասխանատուութիւնն ակնարկող վկայութեան կը կցէ անմիջապէս հե-
ղինակը "եւ զայս զՆերոնէ ասէր" եւ կը շարունակէ περὶ δὲ τῆς δευτέρας (պատասխա-
նատուութեան), ἐν ᾗ καὶ τελειοῦται τῷ κατ' αὐτὸν μαρτυρίῳ, φησίν եւ այլն, ուր αὐτόνը
որոշակի Ներոնն է որ կ'ակնարկէ: 3. Բայց աւելի ուժեղ անհամաձայնութիւն մը կայ
դեռ յիշատակուելիք. վկայաբանութեան հեղինակը Պաւղոսի վկայութիւնը կը դնէ յունիս
29ին, բայց այս յետնագոյն ժամանակի հետեւութիւն մըն էր այն իրողութենէն որ
Հռոմէական Եկեղեցին Պետրոսի եւ Պաւղոսի տօնները նոյն օրն է որ կը կատարէր, որ
սակայն ինչպէս Լիքերեան Ցուցակէն գիտենք (354) պարզապէս Հանգստեան օրն էր
(258ին), տես Lightfoot, Clem. Rom. 1890, հատ. Բ, էջք 499 եւ յառաջ: Սխալը
հասարակ էր, շրջելու համար համաշխարհական, յետնագոյն ժամանակներու մէջ,
մինչդեռ յառաջաբանի հեղինակին մօտ չկայ նման սխալում: Այս հետազօտութիւն-
ներու արդիւնքն անակնկալներու կ'առաջնորդէ Robinsonը, այսինքն թէ ոչ 458 եւ
ոչ 396 կրնան աղ եւս իբրեւ եռթադեան ժամանակ ընդունուիլ. եռթադ կը պատ-
կանի կանխագոյն ժամանակի մը. we must take him back earlier still (էջ 30): Եւ
որովհետեւ Եւթադ Պաւղոսի թղթոց յառաջաբանին մէջ կը յիշատակէ թէ Պաւղոսի
քարոզութեան ժամանակը նշանակած է "ի ժամանակական կանոնաց Եւսեբեայ
Պամփիլեայ առնել զբովանդակութիւնն (ἐκ τῶν χρονικῶν κανόνων Εὐσεβίου τοῦ
Παμφίλου τὴν ἀνακεφαλαίωσιν ποιούμενος), նոյնպէս քիչ մը վար նոյն Եւսեբեայ
Եկ. Պատմութենէն բուսական յառաջ բերած է հատուած մը (Բ, 24), կ'եզրակացընէ
Robinson թէ Եւթադի գրութիւնները 323էն վերջ միայն կարելի է զետեղել:

Zacagnի հրատարակութիւնն այսպէս մանր մաղելէն յետոյ, Robinson
կ'անցնի ցոյց տալու թէ որոնք են եղած Եւթադի իսկապէս հարազատ գործերը. իր
հետազօտութեան քննադատական արդիւնքները իբրեւ այսպիսի թոյլ կու տան ճանչնալ
միայն՝

(1) Երեք յառաջաբանները (Պաւղ. Գործք. Կաթ.)
(2) Վկայութեանց ընդարձակ բովանդակութիւնները
(3) Գլուխները, եւ Դիր գլխոց Գործոց Առաքելոց:

Հ. Ա. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

(Շարունակելի:)